

Північніше від майданного комплексу, на краю мису досліджено насип з грабіжницькою ямою, виритою майже в центрі кургану. Розкопки показали, що курган збудований у ямний час, із впускним похованням скіфського періоду. Поховання були зруйновані ще у давнину грабіжниками, на що вказує грабіжницький хід та людські кістки, розкидані по всій площі ями. Пізніше в насип кургану було розміщено скотомогильник і утворилося сміттєзвалище, які довершили руйнування поховань.

Серед знахідок: стінки горщика скіфського часу; горщик ямної культури доброї збереженості. В окрузі Сторожового знаходиться чимало пам'яток доби бронзи – пізнього українського середньовіччя.

Сторожове – 1. За 0,5 км на північний схід від майданів, на вершині балки — місце знаходження епохи бронзи.

Сиволап М.П.

Черкаський державний педуніверситет ім. Богдана Хмельницького

Охоронні роботи на майданних спорудах Полтавської області Черкаський державний університет ім. Богдана Хмельницького

На території Центральної України поширені пам'ятки середньодніпровського (або північно-західного) варіанту ямної культури [Шапошникова, 1985, 348; Mallory, 1989, 211], одного з найменш досліджених; він охоплює лісостепову Середню Наддніпрянщину від нижньої Десни до гирла Ворскли, насамперед, власне долину Дніпра і басейни його приток — правих: Стугна, Рось, Вільшанка, Тясмин, Цибульник і Омельник і лівих: нижня течія Десни, Трубіж, Супій, Золотоношка, Ірклій, Коврай, Баталій і нижні течії Сули і Псла, а також басейн деяких правих приток Південного Бугу, передусім, рр.Гірського і Гнилого Тікичів. У цілому загальна територія поширення даних пам'яток приблизно дорівнює площі такої країни, як Болгарія.

Пам'ятки тут представлені передусім курганами могильниками з переважанням нечисленних безінвентарних поховань. У зв'язку з незначною кількістю речових знахідок, передусім кераміки, особливо гостро стояло питання пошуку на даній території поселенських пам'яток ямної культури. Проте донедавна поселень у середньодніпровській локальній групі практично не було відомо і скласти повне уявлення про спосіб життя цих племен було важко.

У результаті майже десятилітніх пошуків автором поселень ямної культури у Середній Наддніпрянщині 1993 року було виявлено поселення Десятини. У вересні 1994 р. пам'ятку було обстежено, проведено шурфування і збір підйомного матеріалу, а протягом наступних 1995 і 2000-2002 років автором про-

Сторожове – 2 За 0,3 км північніше ферми на полі знайдені уламки античної амфори.

Сторожове – 3. В східній околиці села на ріллі зустрічається кераміка доби бронзи.

На північній околиці села знаходиться значна кількість курганів. Вони тягнуться смугою по осі Сх.- Зх. від с. Бурти до с. Войнівки. Їх висота — від 1,0 до 1,5 м, діаметр — 35–40 м. Нами нараховано 10 насипів, всі розорюються.

При виїзді з с. Войнівка до с. Сторожового, на високому правому березі розташований майдан, густо вкритий кущами та деревами. Складається з кільцевого валу заввишки до 2 м. В центрі майдану — глибока яма до 4 м, на північ від нього — два бурти висотою 1,5–2 м. Прохід з півночі — до 3 м шириною. Неподалік майдану два розорювані кургани висотою 0,3–0,5 м, діаметром 25–35 м.

дилися розкопки даної пам'ятки. За цей час здійснено геодезичну зйомку пам'ятки і найближчих околиць (у тому числі сусідніх ямних поселень), проведено суцільну розбивку поселення квадратами 10х10 м та, частково, 2х2 м, визначено методику розкопок, територію пам'ятки і її охоронну зону вимежовано із сівозміни (2 га), забетоновано постійний репер, встановлено металевий охоронний знак. З розкопок взято численні зразки для радіокарбонного, палінологічного і ботанічного аналізів та увесь остеологічний матеріал.

Поселення розташоване в урочищі Десятини на колишньому острові в нині осушеній заплаві правого берега р.Тясмин, за 0,5км на північ від с.Новоселиця Чигиринського району Черкаської області та близько 50м на південь від сучасного річища Тясмину. Заплава Тясмину, яка у цьому місці досягає ширини 2-3 км, у середині 1950-х рр. була осушена. Вся заплава всіяна великими і малими, округлими і видовженими (інколи валоподібними), глини-стими і піщаними згладженими підвищеннями, які до осушення були островами. Деякі з них не затоплювалися навіть у повінь, інші, нижчі, підтоплювалися. Решту року весь простір між островами був зайнятий річищем та рукавами Тясмину, відкритими плесами, старицями, протоками, озерами і болотами, зарослими очеретом, комишем та іншою рослинністю. Тут водилося безліч риби, птаства та різних звірів. За розповідями старожилів, у ті часи можна було пропливти човном по плесах та протоках від одного корінного берега до іншого. На думку ряду фахівців[Максимов Є.В., Максимов

С.Є.1989, 114-119], Тясмин на даному відрізку протікає по льодовиковій прохідній долині давнього західного річища р.Дніпро, відомого з перських джерел IX-X вв. як ріка Рыта [Minorsky, 1937], котра обтікала із заходу Острів Русів або Артанію, тобто сучасне Дніпро-Тясминське межиріччя. Урочище Десятини до осушення було одним з невисоких островів, оточених зусібіч мілкою водою. Місцеве населення плавало човном на Десятини на сінокіс, а у межень їздило возами через броди, тобто жодних земляних робіт на острові ніколи не велося.

Після осушення територію острова, як і майже усієї заплави, почали орати. У даний час острів укритий відновленою природною рослинністю, остання оранка на пам'ятці мала місце не пізніше осені 1993 р. Таким чином, після осушення поселення піддавалося оранці 30-20 разів, що, безсумнівно, дуже порушувало верхню частину його культурного шару і дало можливість виявити пам'ятку за підйомним матеріалом.

Навколишня територія, колись затоплена водою, зараз є досить плоским полем з торф'янистим ґрунтом. Власне урочище Десятини є досить сплосченим останцем неправильно-підпрямокутної форми, витягнутим з півдня на північ, складеним з твердих вапняковистих глин. Північно-західний його кінець видовжено-звужений, а з південно-східного боку є вузький, загострений виступ, спрямований за течією ріки (колишня коса). Розміри острова близько 150-110х60-50 м. Висота над навколишнім торфовищем 0,6-0,9 м (0,6м із заходу, 0,8-0,9 м з півдня та сходу). Найбільш крутим є південний схил, решта ж схилів, а особливо західний та північний, маловиразні, дуже похилі. Північно-західний кінець острова присипаний валом-викидом, складеним з ледь гумусованого річкового піску з великою кількістю мушлів молюсків. Цей викид утворився при поглибленні меліораторами річища Тясмину. За 10-15 м на схід від південної частини Десятин знаходиться невеличкий острівець Десятинка, розміром близько 30х15 м, витягнутий довгою віссю по лінії захід-схід; поверхня острівця на 0,15-0,25 м нижче найвищої точки острова Десятини. Рослинність на поселенні досить рідка, вигоріла і миршава (завдяки глинистому ґрунтові), у той час як на торфовищі – густа, висока та зелена, тому дуже добре видно межі колишнього урізу води. У ґрунті острова на різній глибині трапляються вапняковісті конкреції, особливо багато їх виорюється на східному “березі” острова.

Площа поширення культурних решток близько 0,6 га, найбільша концентрація їх у центрі і на півдні острова. Серед вигорілої

рослинності острова в його південній, найбільш плоскій частині, були помітні 3-4 плями більш зеленої трави. Як показали розкопки, на місці найпівденнішої з цих плям виявилися рештки дещо заглибленого житла, заповненого знахідками. Ще одне подібне скупчення було розкрито 2002 року на ПнЗх від згаданого житла. Стратиграфія поселення: 1) торф'янисто-вапняковистий орний шар (0,2-0,3 м) коричневого кольору з подрібненими культурними рештками; 2) вцілілі рештки культурного шару (до 0,35-0,4 м від поверхні) – дещо гумусованої сірої і сіро-жовтої глини з об'єктами *in situ* і вапняковистими конкреціями; 3) материк – вапняковиста глина білувато-жовтого кольору, дуже тверда і щільна, часто щебнистої структури, знахідки практично відсутні. Найглибший виявлений об'єкт (0,81 м) – яма на північ від першого дослідженого житла. Усього ж досліджено близько двох десятків подібних ям, очевидно, господарських.

На західному березі острова знайдено рештки скелета свійського коня (визначення палеозоолога Інституту археології О.П.Журавльова), що лежав *in situ* на одному рівні з фрагментами кераміки ямної культури. За даними Київської Радіовуглецевої Лабораторії його некалібрована радіовуглецева дата 3880 ± 70 pp. (Kі-9196), а калібрована коливається у межах 2495-2193 до н.е. Тобто, це один з найдавніших вцілілих скелетів свійського коня у світі. Біля східного берега, нижче давнього рівня води, у глеюватому ґрунті на похилому давньому дні (глибина до 1,2 м) були виявлені фрагменти кераміки ямної культури і три перехрещені дерев'яні плахи (настил?). Таким чином, є потенційна можливість знайти у прибережній смузі поселення вцілілі дерев'яні вироби (човни, посуд та ін.). З глибини 0,5-0,8 м починається шар торфу, у його нижній частині трапляється кераміка раннього залізного віку. Нижче, поверх стерильного шару, залягає шар ямного часу, кераміка ямної культури трапляється і у верхніх шарах уперемішку з більш пізнім матеріалом, як результат змиву з поверхні острова. Таким чином, можна вважати доведеним, що у часи ямної культури річище Тясмину (на цій ділянці – колишнє західне річище Дніпра) ще залишалося протічним, а близько двох тисяч років тому почалося його замулення, заболочування і утворення торфу.

У результаті збору підйомного матеріалу і чотирирічних розкопок (1995, 2000-2002), у ході яких на різну глибину було розкрито 672 м², отримано значну кількість археологічних знахідок. Їх процентне співвідношення найкраще можна показати на прикладі результатів розкопок 2000 року [Рассамакін, Сиволап, 2000]. У цей польовий сезон було

розкрито 139 м², знайдено і розкопано плями 12 господарчих ям. Усього на розкопі 2000 року було виявлено 14 147 різноманітних знахідок, з них фрагментів кераміки: 2860 одиниць (20,22% від загальної кількості усіх знахідок) – 3 фрагменти епохи неоліту (0,1%), 1323 ямної культури (46,26% усього керамічного комплексу розкопу), 523 дрібних невизначених фрагменти епохи бронзи (18,28%), 148 фрагментів КБК (5,18%), 566 раннього залізного віку (19,78%) та 272 пізніх чи пізньосередньовічних (XVII ст.) фрагменти (9,51%); непосудна кераміка представлена 23 фрагментами печини (0,8%) і 2 фрагментами обмазки (0,068%); є 2 фрагменти скляного пізньосередньовічного посуду (0,01% усіх знахідок); камені і вироби з каменю: 195 одиниць (1,38% усіх знахідок); кісток тварин і їх фрагментів: 11 090 одиниць (78,39% усіх знахідок), з них 180 зі слідами вогню (1,62% усіх кісток) та 3 кістяні знаряддя – проколки. Крім основних знахідок ще було виявлено мушлі 138 істівних сухопутних молосків *Helix* і 39 фрагментів *Helix* та 99 фрагментів мушлів *Unio*.

Як бачимо, на 1 м² у середньому трапляється близько 100 знахідок різного характеру, з них – близько 20 фрагментів кераміки (з яких 9,5 ямної культури) та близько 79 фрагментів кісток тварин. При цьому потрібно взяти до уваги, що кількісний аналіз фрагментів кераміки різних культур не повністю дає уяву про справжній розподіл керамічного матеріалу, адже більш товсті черепки ямного посуду мають, як правило, і більший розмір, на відміну від дуже подрібнених фрагментів посуду КБК, скіфського і ранньослов'янського часу чи епохи пізнього середньовіччя. Справжню картину може розкрити лише зважування кераміки, що буде здійснене згодом. Тоді відсоток ямного матеріалу радикально збільшиться.

Співвідношення знахідок кераміки за їхньою культурною належністю показує, що на острові поселення існувало лише в ямний час, в інші ж епохи його лише відвідували (найінтенсивніше у ранньому залізному віці), тому більшість кам'яних виробів і кісток тварин можна також датувати ямним часом. На це також непрямом чи вказувати товстий шар вапнякового нальоту (до 1-3 мм), що вкриває як ямну кераміку, так і абсолютну більшість кісток тварин і каменів, хоча на інокультурних фрагментах кераміки наліт або зовсім відсутній, або трапляється рідко і менш інтенсивний (як на КБК та кераміці раннього залізного віку).

Кераміка ямної культури з Десятин в основному позбавлена орнаменту, але вкрита горизонтальними і різнонаправленими розчосами зубчастої гребінки, що утворюють своєрідний декор посуду. Ці орнаментальні розчоси утворюють паркетні зони, косу і пряму

сітки. Вінця, переважно, товстостінні, прямі чи слабовідігнуті та плоскорізані, часто безорнаментальні, лише з вертикальними розчосами по вінцям. Ряд вінець прикрашено пальцевими вдавленнями-защипами, поперечними насічками і відбитками перевитого шнура. Основна орнаментальна зона – верхня частина плічок. Тут використовувалися наступні прийоми орнаменту: відбитки перевитого шнура, прокреслені широкі лінії, відбитки зубчастого штампа або насічки, пальцеві вм'ятини, що знаходять аналогії серед посуду із основних поховань ямних курганів цієї зони. Зрідка на плічках посуду прикрашався плоскими наліпами чи наліпними валиками. Основні орнаментальні композиції досить прості: горизонтальні і діагональні ряди, горизонтальна "ялинка", лінії і зони відбитків, інколи трикутні композиції

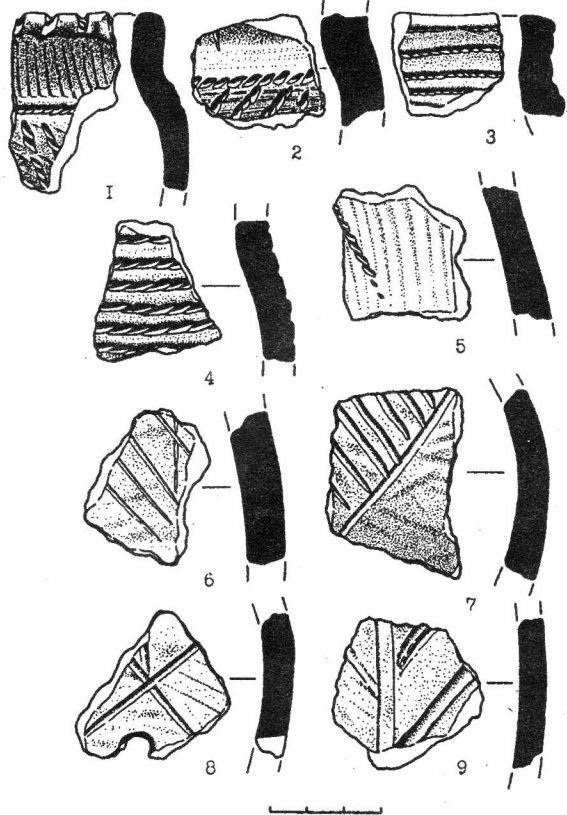

Рис.1. Зразки орнаменту кераміки ямної культури з поселення Десятин.

вершиною донизу. На відміну від поховальних пам'яток, на Десятин частіше трапляються плоскі, а не гострі чи округлі денця. У цілому форми і орнаменту кераміки з Десятин знаходять аналогії серед інших ямних пам'яток, хоча трапляються окремі чужорідні впливи, зокрема, катакомбної (плоскі наліпи, композиції з наліпних валиків, розсічених насічками) чи північнокавказької культур (вінця ріпуватої посудини).

Усього у колекції виробів із каменю (кварцит, кремій, піщаник, граніт, сланець) з Десятин сотні артефактів: ножеподібні пластини, кінце-бічні скребки, скребла, скобелі, відщепи, реберчасті сколи, терочки, розтиральники, нуклеуси, фрагменти сокир-молотів, уламки каменю та крем'яних жовен. Усі камені принесені на острів людиною з навколишніх місць, головним чином, з виходів порід на правому корінному березі долини; кремій, переважно, з долини Дніпра. Кістяні знаряддя представлені фрагментом робочої частини мотики з трубчастої кістки тварини, проколками, фрагментом кістяного штампу для орнаментування кераміки. Знайдено також глиняну ллячку. З прикрас відомо лише дрібний фрагмент трубчастої нарізної пронизки. Метал представлений трьома підпрямокутними в перерізі мідними шилами, мідним втульчастим шилом та сточеним мідним ножиком. На інших ямних поселеннях відомі також гранітна зернотерка, неперсвердлена заготовка і висвердлюк кам'яної сокири-молота, кам'яний товкач, велетенські кварцитові відщепи-мотики, свердлене грузило з піщанику, глиняне грузило, очевидно, від ткацького верстата, та кістяний штамп для орнаментування кераміки. Знайдений матеріал достатньо повно характеризує заняття населення ямних поселень.

Навколо Десятин місцевими жителями було знайдено ряд кам'яних бойових сокир-молотів доби бронзи (цілих, напівфабрикатів і фрагментованих), очевидно, також і ямного часу, котрі нині зберігаються у шкільному музеї с. Новоселиця та Черкаському археологічному музеї Середньої Наддніпрянщини Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького. Судячи із знахідки обуха на Десятинці та висвердлука від сокири на сусідньому з Десятини поселенні Попове Озеро, ці предмети озброєння виготовлялися тут же.

Фауністичні матеріали Десятин, інших середньодніпровських поселень і курганів показують переважання в раціоні середньодніпровських ямників м'яса саме свійських тварин. До складу ямного стада входили свійський бик (*Bos taurus*), вівця (*Ovis aries*), коза (*Capra hircus*), свиня (*Sus scrofa*) і кінь (*Equus caballus*); перше місце у стаді належало бику, що аналогічно даним Михайлівського поселення на Нижньому Дніпрі [Лагодовська, Шапошнікова, Макаревич, 1962]. Крім того, на поселеннях трапляються кістки риб, обпалені фрагменти панциру болотяної черепахи (*Emys orbicularis*), розколоті кістки бобра річкового (*Castor fiber*), у культурному шарі - численні фрагменти мушлів істівного річкового молюска родини *Unio* і сухопутного молюска *Helix* (досі живе на Десятині). Серед залишків тризни у насипах курганів також траплялися кістки шляхетного

олена, вовка і собаки (визначення О.П.Журавльова).

Після виявлення Десятин, за останні 7 років, автором і його колегами у Середній Наддніпрянщині було виявлено понад півтора десятки поселенських пам'яток ямної культури. Були встановлені топографічні закономірності їхнього розміщення і виділені їх типи, що істотно полегшило подальше виявлення подібних пам'яток. На даний час ямні поселення вже відомі у долинах Дніпра (5 пам'яток) та його приток: Тясмину (8 пам'яток), Вільшанки (2 пам'ятки), Супою (1 пам'ятка), а також у басейні Гірського Тікича (1 пам'ятка), що належить до басейну Південного Бугу. Найпоширеніший тип нововиявлених пам'яток – це 1) поселення на островах у широких заплавах рік (14 пам'яток – Десятини, Скиртище, Пристань, Попове Озеро, Попів Горб, Бондаренків Горб, Гасанів Брід, Корчн, Чайка, Усть-Коврай, Придніпровське, Стругб, Мошни-Підлісся, Підгури). Крім цього у 1992 році Н.П.Шевченко відкрила поселення Ланук у м. Каневі 2) на високому корінному березі (терасі) Дніпра. Також автором виявлено ще два поселення: Сонечко, 3) на вершині вододілу, поряд із джерелом води, та Дурна Гребля, 4) у верхів'ї яру, поряд із джерелом води. Три останні типи поселень розташовані на ділянках з чорноземним ґрунтом. Заплавні ж поселення розташовані на островах з глинистим (5 пам'яток), піщаним (8 пам'яток) та чорноземним ґрунтом (1 пам'ятка). Цікаво, що комплекс знахідок майже на усіх цих поселеннях досить однаковий, майже завжди абсолютно переважає кераміка ямної культури; є лише деякі варіації складу та кількості іншопольованих домішок: найпоширенішою з них є кераміка раннього залізного віку (скіфи, ранні слов'яни).

Більшість із заплавних поселень - невеликі пам'ятки (0,5-1 га) з порівняно бідним і тонким (у середньому не більше 0,5 м) культурним шаром, розташовані на дуже низьких островах у широких заплавах рік, що протікають по розгалуженій системі прохідних льодовикових долин обох берегів Дніпра. Високі береги цих рік усіяні ланцюжками і групами курганів. Розміри терасних поселень відповідають розмірам заплавних, але їхнє виявлення і детальне дослідження ще попереду. Усі нововиявлені ямні поселення ще дуже слабо вивчені, досліджуються, переважно, шляхом постійного багаторазового збору підйомного матеріалу та, інколи, шурфування. Найближчим завданням вивчення ямних поселень Середньої Наддніпрянщини є подальше розширення джерельної бази по чотирьох уже відомих групах пам'яток та пошук ще не відкритих нами

поселень на малих ріках з вузькими долинами, відомих у інших регіонах.

Важливим свідченням способу життя ямних племен стало відкриття 2001 року тимчасової стоянки, розташованої на вершині вододільного гребеня плато правого берега р. Тясмин в урочищі Сонечко, поряд з джерелом води. Тонкий роззораний культурний шар стоянки (0,4-0,5 м), крім нечисленних фрагментів ямної кераміки, виробів з кременю і кварциту (останній добувався тут же) та їхніх фрагментів, містив знахідки доби бронзи і, передусім, скіфського часу. Очевидно, тут знаходилося тимчасове стійбище пастухів, типу карпатської колиби, котрі виганяли худобу на випас із долини на вододіл на теплу пору року. Тобто, за даними нововиявлених поселень можна припустити, що ямники Середньої Наддніпрянщини практикували відгінне скотарство, незначно доповнюючи свій раціон з допомогою рибальства, полювання, можливо, слабкорозвинутого присадибного землеробства і збиральництва. При цьому більшість населення постійно проживало у невеликих поселеннях, розташованих на островоподібних підвищеннях у заплавах рік, колективами по 50-100 чоловік (ймовірно, велика патріархальна сім'я), котрі разом із жителями сусідніх поселень могли об'єднуватися у роди. На літо чоловіки продуктивного віку відходили з худобою на тимчасові стоянки, жінки, діти і старі могли лишатися на місці.

У процесі розкопок навколо Десятин, у радіусі декількох сотень метрів, на сусідніх островах були виявлені ще 3 аналогічних ямних поселення (Попове Озеро, Гасанів Брід, Попів Горб). Можливо, це не група одночасових поселень, а результат розвитку в часі того ж самого поселення. На I-й і II-й надзаплавних терасах правого берега Тясмину навпроти даної групи поселень розташована група ще недосліджених курганів, деякі з яких займають панівні висоти, тобто, можливо, належать

ямному населенню. На відстані 5 км на північний захід розташоване ще одне гніздо поселень (усього 9, з них 2 ямні) – біля с. Трушівці на острові Дубина, на місці колишнього Медведівського Миколаївського монастиря; а на високому правому березі навпроти них – ще одна група курганів. Як показали поверхові обстеження території, подібні комплекси пам'яток, при більш детальному дослідженні, можуть бути відкриті протягом усієї нижньої течії Тясмину (від м. Сміли) та на інших, подібних за походженням ріках.

Поселення Десятини є досить перспективною для подальших досліджень пам'яткою ямної культури, найпридатнішою для розкопок серед усіх відомих на даний час у Середній Наддніпрянщині. Важливість цих досліджень полягає в тому, що досі до наукового обігу не введено ще жодної поселенської пам'ятки середньодніпровського варіанту ямної культури; не краще з цим і в більшості інших локальних груп ямної культури.

ЛІТЕРАТУРА

Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселення. – Київ, 1962.

Максимов Є.В., Максимов С.Є. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики // Археологія. – 1989. – №1.

Рассамакін Ю.Я., Сиволап М.П. Звіт про розкопки поселення Десятини у 1995, 2000 році // ІА НАН України. 2000/

Шапошникова О.Г. Ямная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР. -Киев, 1985. - Т.1.

Mallory J.P. In Search of the Indo-Europeans.- London, 1989.

Minorsky V. 'Hudud al-'Alam. The regions of the world. A Persian geography 372 A.H. - 982 A.D. – London, 1937

Сиромятников О.К.

Київського обласного центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва

Нововиявлені пам'ятки археології Київщини

Протягом польового сезону 2002 року автором повідомлення як індивідуально, так і з іншими працівниками Центру було проведено ряд планових та позапланових обстежень окремих земельних ділянок на території Київської області, планованих під відведення у користування фізичним та юридичним особам. В результаті було виявлено і обстежено ряд раніше відомих пам'яток археології¹, (посилання див. у кінці статті) а також отримано додаткову інформацію по локалізації та датуванню городища в с. Гоголів Броварського району. На

жаль, у зв'язку як з об'єктивними, так і з суб'єктивними причинами, дослідження ново виявлених пам'яток обмежувалося лише візуальним обстеженням, збором підйомного археологічного матеріалу, картографуванням та фотофіксацією².

1. с.Гребельки Броварського району. Під час обстеження заплави та надзаплавної тераси правого берега правої безіменної притоки р.Трубіж (сучасний меліоративний канал) між селами Світільня та Гребельки, на відстані 1,5 км на пд.-сх. від цвинтаря с.Гребельки О. та